

Pojednanie Polaków i Niemców w latach 1934-1939 i 1989-2015 – podobieństwa i różnice

DARIUSZ MATELSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Streszczenie

Sąsiedztwo polsko-niemieckie od tysiącleci owocowało w wiele wydarzeń i zwrotów w historii. Przytłaczająca większość czasu przypadła na okresy pokojowego współistnienia i dobrosąsiedzkiej współpracy, a od XVI do XVIII w. granica polsko-niemiecka należała do najspokojniejszych rubieży Rzeczypospolitej. Jednak na tę lepszą kartę dziejów Polaków i Niemców cieniem położyły się dwa ostatnie stulecia, w szczególności II wojna światowa. Dopiero Trzecia Rzeczypospolita odrodzona w 1989/90 r. i zjednoczone Niemcy położyły kres procesowi degradacji harmonii wspólnego tysiącletniego sąsiedztwa oraz rozpoczęły proces polsko-niemieckiego pojednania. Odrodzona i suwerenna Trzecia Rzeczypospolita po raz pierwszy w dziejach państwowości polskiej w XX i na początku XXI w. stworzyła Niemcom polskim nieskrępowaną możliwość kultywowania języka i tradycji narodowej. Z kolei Niemcy zaakceptowali Polskę nie tylko jako kraj osiedlenia – lecz także jako – małą (prywatną) ojczyznę – Heimat, traktując Republikę Federalną Niemiec jako ideologiczną ojczyznę – Vaterland.

Słowa-klucze: Polacy, Niemcy, mniejszości narodowe, pojednanie, przesiedlenia

Abstract

Reconciliation of Poles and Germans between 1934-1939 and 1989-2015 - similarities and differences

The Polish-German vicinity has for thousands of years resulted in many events and turns in history. An overwhelming majority of this time occurred during times of peaceful coexistence and neighborly assistance, and between the 16th and 18th centuries, the Polish-German border was one of the most peaceful frontiers of the Republic. However, this better card in the history of the Poles and Germans is overshadowed by the previous two centuries, in particular by World War II. It was not until then that the Third Polish Republic reborn in 1989/90 and the united Germany when there was an end to the deterioration of the harmony of a common one-thousand year old vicinity and the process of Polish-German reconciliation has begun. The reborn and sovereign Third Polish Republic has created at the beginning of the 20th and 21st centuries, for the first time in the history of Polish sovereignty, an unhindered possibility of cultivating their language and national tradition for Germany. In turn, the Germans have accepted Poland not only as a country of settlement - but also as - a small (private) fatherland - the Heimat, treating the Federal Republic of Germany as the ideological fatherland - the Vaterland.

Keywords: Poles, Germans, national minorities, reconciliation, resettlement

Tysiącletnie sąsiedztwo polsko-niemieckie zaowocowało różnymi wydarzeniami. Przytłaczająca większość czasu przypadła na okresy pokojowego współistnienia i dobrosąsiedzkiej współpracy, a od XVI do XVIII w. granica polsko-niemiecka należała do najspokojniejszych rubieży Rzeczypospolitej. Jednak na tę lepszą kartę dziejów Polaków i Niemców cieniem położyły się dwa ostatnie stulecia. Udział Prus w trzech rozbiorach polskiej państwowości w końcu XVIII wieku, następnie polityka wynaradawiania realizowana szczególnie konsekwentnie i przy zastosowaniu metod administracyjno-policyjnych w okresie cesarskim Drugiej Rzeszy Niemieckiej (1871-1918), a także rasistowska polityka Trzeciej Rzeszy w latach 1939-1945, zmierzająca do przekształcenia Polaków w parobków (*Knechte*) i tanią siłę roboczą dla „nadludzi” (*Übermensch*) – położyły się cieniem na stosunkach między oba narodami. Normalizacji wzajemnych odniesień i kontaktów nie sprzyjała także nacjonalistyczna polityka realizowane w okresie Polski Ludowej (1944-1989), kiedy to do 1949 r. antyniemieckość urosła do rangi polityki wewnętrznej i zagranicznej niesuwerennego państwa polskiego, a następnie mimo deklarowanej ideologicznie przyjaźni z NRD, za jej oficjalnymi kulisami kryła się dyskryminacja Niemców w Polsce; natomiast RFN przez dwadzieścia lat negowała zachodnią granicę PRL potęgując wrogość wobec republiki bońskiej. Dopiero Trzecia Rzeczypospolita odrodzona w 1989/90 r. i zjednoczone Niemcy położyły kres procesowi zatruwania wspólnego tysiącletniego sąsiedztwa oraz rozpoczęły proces polsko-niemieckiego pojednania¹.

Stąd też zagadnienia związane ze stosunkami polsko-niemieckimi oraz dziejami Niemców mieszkających na ziemiach polskich były przedmiotem szczególnego zainteresowania historiografii Polski i Niemiec (w latach 1949-1990 dwóch państw niemieckich). Jednak historiografia polska po II wojnie światowej spoglądała na ten problem zbyt jednostronnie. Cieniem położyły się tutaj wydarzenia z września 1939 r., gdy nieliczne przejawy nielojalności obywatelskiej Niemców wobec Drugiej Rzeczypospolitej nazwane „V kolumną imperializmu niemieckiego” rozciągnięto na całe tysiąclecie wzajemnych stosunków (uczyniła to także historiografia dawnej NRD). Ponadto niemcoznawstwo stało się elementem umacniania władzy PZPR oraz spoiwem sojuszu PRL z ZSRR. Była to także jedna z nielicznych płaszczyzn na której w większości obce i niechętne komunizmowi społeczeństwo oraz Kościół katolicki mówiły jednym głosem z komunistyczną władzą². Niezaangażowanej narracji nie sprzyjały również przykre doświadczenia wielu badaczy polskich jakie wynieśli z lat II wojny światowej. Z kolei z drugiej strony historycy niemieccy z RFN starali się akcentować zwłaszcza pokojowe procesy osadnictwa niemieckiego na ziemiach polskich, „zapominając” o ekspansywnej polityce Drugiej i Trzeciej Rzeszy

¹ Zob. D. Matelski, *Osadnictwo i wpływy niemieckie na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XVIII wieku*, [w:] *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności*, t. XII, redakcja: Jan Machnik i Irena Stawowy-Kawka, Kraków 2004, s. 35-56; tenże, *Osadnictwo niemieckie na ziemiach polskich pod zaborami (1815-1918)*, „Przegląd Humanistyczny”, r. XLVIII, 2004, nr 3, s. 53-76; tenże, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa Poznań 1999.

² Zob. *Niemcy*. Red. Lech M. Nijakowski, Warszawa 2016.

Niemieckiej oraz działalności irredentystycznej Niemców w Polsce w 1919 i 1939 r. Na to nałożyły się tragiczne doświadczenia z lat 1945-1950 związane z przymusowym opuszczeniem stron rodzinnych i koniecznością wyjazdu Niemców z PRL za Odrę i Nysę Łużycką oraz Łabę. Dopiero pokolenia Niemców i Polaków urodzone już po 1945 r. mogły oderwać się od pozamerytorycznych kontekstów przy konstruowaniu dziejów obu narodów³.

Upadek PRL w 1989 r. i NRD oraz zjednoczenie Niemiec w 1990 r. stworzyły po raz pierwszy w XX wieku możliwość bardziej trzeźwego spojrzenia – niż zaciętrzewiona część niemieckiej i polskiej historiografii – na wspólną tysiącletnią przeszłość i sąsiedztwo. Również zagadnienia narodowościowe stały się elementem jednoczącym, a nie dzielącym oba narody. Polsko- niemiecki traktat z 17 czerwca 1991 r. o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, który zagwarantował Niemcom w Polsce status mniejszości narodowej, jest tutaj zasadniczej miary cezurą czasową. Mogło się to dokonać dopiero gdy oba narody znalazły się w miejscu zwrotnym swych dziejów⁴.

Ujawnienie ogromu zbrodni dokonanych przez radziecki komunizm spowodowało sytuowanie faszyzmu niemieckiego (hitleryzmu) w innych wymiarach. Upowszechnienie prawdy o Katyniu po 1989 r. wpłynęło m.in. na widzenie Niemców jako narodu, który niejako przestał mieć monopol na zło⁵.

*

Upadek państw zaborczych w latach I wojny światowej spowodował, że odrodzona w 1918 r. Druga Rzeczypospolita odziedziczyła 2 mln 332 tys. Niemców, w tym ok. 780 tys. urzędników państwowych (33,5%). Odradzające się w 1918 r. państwo polskie – Druga Rzeczypospolita – potraktowało Niemców (zwłaszcza na kresach zachodnich) jak intruzów. Stosując restrykcyjną politykę narodowościową udało się według spisu powszechnego z 1931 zmniejszyć liczbę Niemców do 741 tys. (2,3%)⁶.

Z kolei w Niemczech według spisu powszechny 1925 r. mieszkało nie mniej niż 784 tys. Polaków oraz 300 tys. osób dwujęzycznych (j. polski i j. niemiecki). Jednym

³ Zob. D. Matelski, *Polityka narodowościowa PRL wobec mniejszości niemieckiej (1944-1989)*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXXVIII, 1997, z. 3-4, s. 485-495; D. Matelski, A. Sakson, *Dziesięciolecie polityki narodowościowej Trzeciej Rzeczypospolitej wobec mniejszości niemieckiej*, „Przegląd Humanistyczny”, 2000, nr 5, s. 71-80.

⁴ Zob. Z. Kurcz, *Mniejszość niemiecka w Polsce*, Wrocław 1995.

⁵ Zob. A. Wolff-Powęska, *Przewyciężyć przeszłość. 50 lat od zakończenia II wojny światowej*, „Przegląd zachodni”, 1996, nr 1 (278), s. 3-15.

⁶ D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919-1939*, Poznań 1997; tenże, *Relacje polsko-niemieckie na ziemiach polskich do zakończenia II wojny światowej*, [w:] *Niemcy*. Red. Lech M. Nijakowski, Warszawa 2016, s.13-48.

z najważniejszych zadań jakie stały przed Polakami w Niemczech była nauka języka polskiego dla młodzieży, gdyż polityka władz państwowych zmierzała do jej zupełnego zgermanizowania⁷.

Okazało się, że zagadnienia mniejszościowe są tylko pretekstem dla podnoszenia problemu generalnego – rewizji granic. Generalnie można stwierdzić, iż Niemcy w Polsce (z wyjątkiem ugrupowań socjalistycznych i katolickich) byli przedmiotem stałego zainteresowania w antypolskiej i rewizjonistycznej polityce Berlina w latach 1919-1933⁸.

Niemcy starały się wszelkimi dostępnymi środkami dyplomatycznymi wykazać, że Warszawa prześladowuje mniejszości narodowe, w tym zwłaszcza mniejszość niemiecką na kresach zachodnich. Starcie obydwu stron dokonywała się na forum Ligi Narodów, gdyż Polska była pierwszym z nowo powstałych po I wojnie światowej państw, które zostały objęte międzynarodową ochroną mniejszości narodowych. Ogółem w latach 1920-1934 do Ligi Narodów wpłynęło aż 300 skarg mniejszości niemieckiej na władze polskie, co stanowiło 26,8% wszystkich spraw mniejszościowych zgłoszonych przez mniejszości narodowe do LN (1117). Z tych 300 skarg, zaledwie kilka (siedem) znalazło swój epilog na forum Rady Ligi Narodów, z których przytaczająca większość (z wyjątkiem jednej!) została uznana za uzasadnione, a władze polskie musiały wycofać się z antyniemieckich zarządzeń⁹.

W latach 1925-1934 trwała polsko-niemiecka wojna gospodarcza. „Przyczyną konfliktu gospodarczego była z jednej strony niemiecka polityka ochrony rolnictwa na

⁷ M. Stażewski, *Opcja ludności niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach dwudziestych*, „Przegląd Zachodni”, 1994, nr 1 (270), s. 31-55; tenże, *Problem pozostania urzędników niemieckich w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach 1919-1920*, „Studia Historica Slavo-Germanica”, 1996, t. XXI, s. 59-79; tenże, *Exodus. Migracja ludności niemieckiej z Pomorza do Rzeszy po I wojnie światowej*, Gdańsk 1998; tenże, *Przymusowy wyjazd z Polski optantów niemieckich w 1925 roku*, „Studia Historica Gedanensia”, t. 5, 2014, s. 95-112; D. Matelski, *Polityka Drugiej Rzeczypospolitej wobec mniejszości narodowych, optantów, emigrantów, reemigrantów i cudzoziemców*, [w:] *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*. Red. Anita Adamczyk, Andrzej Sakson, Cezary Trościak, Poznań 2016, s. 189-204.

⁸ Zob. J. Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie 1919-1925*, Poznań 1962; tenże, *Stosunki polsko-niemieckie 1926-1932*, Poznań 1964; tenże, *Stosunki polsko-niemieckie 1871-1939*, Warszawa 1967; tenże, *Stosunki polsko-niemieckie 1919-1932*, Poznań 1975; tenże, *Stosunki polsko-niemieckie 1918-1939*, [w:] *Przyjaźnie i antagonizmy*. Red. J. Żarnowski, Wrocław 1977, s. 177-216.

⁹ Zob. W. Sworakowski, *Międzynarodowe zobowiązania mniejszościowe Polski. Komentarz do art. 12 Małego Traktatu Wersalskiego*. Z przedmową Juliana Makowskiego, Warszawa 1935; J. Krasuski, *Rola Ligi Narodów w kształtowaniu stosunków polsko-niemieckich 1919-1939*, [w:] *Problem polsko-niemiecki w traktacie wersalskim*. Red. Janusz Pajewski, przy współudziale Jerzego Krasuskiego, Gerarda Labudy, Kazimierza Piwarskiego, Poznań 1963, s. 553-630; D. Matelski, *Skargi mniejszości niemieckiej w Polsce do Ligi Narodów (1920-1934)*, „Studia Historyczne”, r. XLI, 1998, z. 1 (160), s. 49-57; tenże, *Dyplomacja polska wobec skarg mniejszości niemieckiej do Ligi Narodów na rządy Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Z najnowszych dziejów Polski. Szkice historyczno-politologiczne*. Red. Paweł A. Leszczyński, Marek Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2008, s. 69-95.

wschodzie, z drugiej zaś proces uprzemysłowienia Polski. Gdyby wojny gospodarczej nie było, to junkrzy pruscy znaleźliby się w jeszcze większych trudnościach, poważna zaś część przemysłu polskiego nie mogłaby się rozwinąć. Nie ulega wątpliwości, że stawka polska była tu wyższa. Polsko-niemiecka ugoda gospodarcza byłaby równoznaczna z hegemonią niemiecką w Polsce i zamienieniem Polski na satelitę potężnego sąsiada zachodniego. Toteż fakt, że odium wojny gospodarczej wzięły na siebie Niemcy, jest właściwie paradoksem¹⁰.

*

Przejęcie władzy w Niemczech 30 stycznia 1933 r. przez narodowych socjalistów otworzyło nowy rozdział w polityce niemieckiej wobec rodaków w Polsce oraz w stosunkach polsko-niemieckich¹¹. Również Józef Piłsudski (1867-1935) postawił przed swoim bliskim współpracownikiem i nowym wiceministrem Józefem Beckiem zadanie naczelne – normalizację stosunków z Berlinem we wszystkich dziedzinach¹². O kanclerzu Trzeciej Rzeszy powiedział: „Hitler sam był raczej Austriakiem – a nie Prusakiem w każdym razie. Uderzające też było, że między najbliższymi współpracownikami nie było ani jednego Prusaka. Fakt ten stwarzał również nową sytuację, gdyż niewątpliwie w furii antypolskiej decydującą rolę grała tradycja starych Prus”¹³.

Podpisana 26 stycznia 1934 r. polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy stała się kamieniem węgielnym dobrosąsiedzkich stosunków między Berlinem i Warszawą w latach 1934-1938. Pozwoliło to dyplomacji polskiej odsunąć problematykę rewizji granicy

¹⁰ Zob. J. Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie 1919-1932...*, s. 446.; tenże, *Polska i Niemcy. Dzieje wzajemnych stosunków politycznych (do 1932 roku)*, Warszawa 1989.; tenże, *Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919-1945*, Poznań 2000; tenże, *Polska-Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Poznań 2003.

¹¹ „Skoro ogarniamy bezgraniczną miłością i wiernością nasz naród – mówił kanclerz Adolf Hitler – z tych samych założeń wychodząc, respektujemy prawa narodowe innych ludów i z głębi serca chcemy żyć z nimi w pokoju i przyjaźni. Dlatego też obce jest nam pojęcie germanizacji. Mentalność minionych stuleci, która by pozwalała przypuszczać, że z Polaków czy Francuzów można by zrobić Niemców, jest nam w tym stopniu obca, w jakim zwracamy się przeciwko odwrotnym próbom. Patrzymy na narody europejskie jako na fakt dokonany. Francuzi, Polacy i inni są naszymi sąsiadami, toteż wiemy, że żadne do pomyślenia wydarzenie historyczne tej rzeczywistości zmienić nie może”. K. Smogorzewski, *Czy dziejowy zwrot w stosunkach polsko-niemieckich*, Poznań 1934, s. 21; M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933-1938*, Poznań 1980, s. 41.

¹² K. Lapter, *Pakt Piłsudski-Hitler. Polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 roku*, Warszawa 1962; M. Wojciechowski, *Polsko-niemiecka deklaracja o nieagresji z 26 stycznia 1934 r.*, Katowice 1963.

¹³ D. Matelski, *Dylematy polityki zagranicznej Józefa Becka w latach 1932-1939*, [w:] *Problemy bezpieczeństwa Polski w XXI wieku*. Red. Wiesław Hładkiewicz, Marek Szczerbiński, Zielona Góra – Gorzów Wlkp. 2009, s. 243-281.

polsko-niemieckiej oraz zagadnienia mniejszościowe na plan dalszy, aby więcej zaś uwagi poświęcić związkom kulturalnym oraz zagadnieniom gospodarczym¹⁴.

Jest rzeczą paradoksalną, że położenie Polaków w Niemczech oraz Niemców w Polsce polepszyło się po 26 stycznia 1934 r., gdy polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy, dała początek pierwszemu w XX wieku pojednaniu polsko-niemieckiemu. Władze polskie liberalizowały politykę mniejszościową wobec Niemców. Również ugrupowania prawicowe (głównie pod wpływem perswazji z Berlina) mniejszości niemieckiej zmieniły (lewica niemiecka była od zarania niepodległości propolska!) swój negatywny stosunek do Rzeczypospolitej¹⁵.

Realizując „linię 26 stycznia” w stosunkach polsko-niemieckich sanacja (rewanżując się A. Hitlerowi za rozpedzenie Hekaty – co było gestem pojednawczym wobec Polski) doprowadziła w listopadzie 1934 r. do przekształcenia się Związku Obrony Kresów Zachodnich w Polski Związek Zachodni, aby już nazwą nie drażnił on „sojuszniczego” Berlina. Przy okazji pozbyto się z władz wrogo nastawionych do zbliżenia Warszawa-Berlin działaczy wywodzących się z Narodowej Demokracji (następnie Stronnictwa Narodowego), zastępując ich działaczami sanacji, a na opornych czekała Bereza Kartuska¹⁶ (podobnie jak w Niemczech na hakatystów – Buchenwald). Przeniesiono także siedzibę władz naczelnych z Poznania do Warszawy¹⁷.

Pierwszym ministerialnym gościem z Berlina, który 13 czerwca 1934 r. przybył do Warszawy był minister oświecenia publicznego i propagandy dr Joseph Goebbels, który tegoż dnia został przyjęty przez marszałka Józefa Piłsudskiego oraz wystąpił w Sali Resursy Obywatelskiej przy Krakowskim Przedmieściu z odczytem zatytułowanym *Das nationalsozialistische Deutschland als Faktor der europäischen Politik*¹⁸. Na odczyt przybyli:

¹⁴ V. Schröter, *Die deutsche Industrie auf dem Weltmarkt 1929 bis 1933. Außenwirtschaftliche Strategie unter dem Druck der Weltwirtschaftskrise*, Frankfurt am Main-New York-Nancy 1984, s. 527-528; E. Teichert, *Autarkie und Großraumwirtschaft in Deutschland 1930-1939. Außenwirtschaftliche Konzeption zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg*, München 1984, s. 350; D. Petzina, *Die deutsche Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit*, Wiesbaden 1977, s. 123; K. Błahut, *Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze w latach 1919-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 222-225.

¹⁵ J. Krasuski, *Polska-Niemcy...*, s. 265; D. Matelski, *Poljaki w Germanii pośle I mirowoj wojny*, [w:] *Malcinstweni i etnoreligiozni problemi w Jugoiztočna i Centralna Jewropa mieždu dwiema swietowni wojni*. Red. Agop Garabedian. Byłgarska akademija na naukime – Instytut po bałkanistyka, Sofia 2005, s. 45-74, mapa, tabele; tenże, *Polacy w Niemczech między wojnami (1919-1939)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, r. III, nr 2 (2004), Łódź 2006, s. 63-94.

¹⁶ Zob. P. Siekanowicz, *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934-1939*, Warszawa 1991; W. Śleszyński, *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934-1939*, Białystok 2003.

¹⁷ M. Mroczo, *Związek Obrony Kresów Zachodnich wobec działalności mniejszości niemieckiej w Polsce (1921-1934)*, „Przegląd Zachodni”, 1973, nr 3, s. 84-111; tenże, *Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921-1934. Powstanie i działalność*, Gdańsk 1977.

¹⁸ Zob. G. Rühle, *Das Dritte Reich. Das zweite Jahr 1934*, Berlin 1935.

premier Leon Kozłowski, minister spraw zagranicznych Józef Beck i jego zastępca Jan Szembek oraz minister spraw wewnętrznych Bronisław Pieracki, a marszałka Piłsudskiego reprezentowała jego sekretarka – Kazimiera Hłakowiczówna. Obradom przewodniczył znany polski filolog klasyczny i filozof światowej sławy prof. Tadeusz Zieliński¹⁹.

Wówczas kilka razy do roku przyjeżdżał na polowania do Białowięzy do prezydenta RP Ignacego Mościckiego przewodniczący Reichstagu Hermann Göring, który realizując wytyczne kanclerza Hitlera, sondował możliwość zawarcia – oczywiście taktycznie – bardziej trwałego porozumienia (paktu) z Polską. Hitler „doszedł do wniosku, iż być może udałooby się znaleźć dla Polski miejsce w przyszłej «niemieckiej Europie»”²⁰.

Najbardziej jednak zaawansowane było zbliżenie polsko-niemieckie w dziedzinie stosunków kulturalnych, na co większość historyków Polski i Niemiec przez długie lata nie zwracała uwagi – koncentrując się na zagadnieniach ekonomicznych, narodowościowych i politycznych. Już 24 lutego 1934 r. podpisano w Berlinie porozumienie prasowe (*Pressevereinbarung*), a ogłoszony trzy dni później komunikat brzmiał: „Przedstawiciele obu stron stwierdzili zgodną wolę stałego informowania opinii w kierunku budzenia obopólnego zrozumienia i zapewnienia dzięki temu przyjaznej atmosfery”. Środkami realizacji porozumienia były prasa, radio, teatr i film – a prawidłowej interpretacji miła pilnować cenzura obu państw. Zaś 13 października 1934 r. zawarto w Warszawie niemiecko-polskie porozumienie radiowe, które zakładało emisję programów o obu krajach w duchu przyjaźni i dobrosąsiedzkich stosunków. W dniu 25 lutego 1935 r. w Berlinie otwarto Instytut Niemiecko-Polski (*Deutsch-Polnisches Institut*) przy Wyższej Szkole im. Lessinga (dyrektorem był prof. Achim von Arnim – jednocześnie rektor Politechniki Berlińskiej), którego siedziba udekorowana była flagami obu państw (cztery lata później – 4 listopada 1938 r. – Instytut

¹⁹ B. Drewniak, *Polsko-niemieckie zbliżenia w kręgu kultury 1919-1939. Studia – szkice – sylwetki*, Gdańsk 2005, s. 36-39. Dla wielu Polaków zaproszenie Goebbelsa było szokiem. Prof. Tadeusz Kotarbiński na znak protestu wystąpił z Polskiej Unii Intelktualnej.. Zob. szerzej: M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933-1938*, Poznań 1980; D. Matelski, *Dylematy polityki zagranicznej Józefa Becka...*, s. 243-281.

²⁰ S. Żerko, *Orzeł z szakala*, „Polityka”, nr 4 (2689) z 23 stycznia 2009, s. 68. „Podstawą mocarstwowej pozycji miało być niemieckie imperium na wschodzie Europy, głównie na gruzach Związku Radzieckiego. Tam właśnie, a nie w koloniach zamorskich, widział Hitler przestrzeń życiową dla narodu niemieckiego. Co więcej, rozbicie ZSRR oznaczałoby cios zadany światowemu ruchowi komunistycznemu, a także wyeliminowanie jednego z ogniw «międzynarodowego spisku żydowskiego». By to osiągnąć, Rzesza musiała jednak znaleźć sojuszników – głównie po to, by neutralizować Francję, odwiecznego wroga Niemiec. Hitler uznał, że Berlin może liczyć pod tym względem na Włochy. Marzył o sojuszu z Wielką Brytanią, ale ta trzymała dystans. Sojusznikiem stała się za to Japonia, współsygnatariuszka podpisanego w listopadzie 1936 r. Paktu Antykominternowskiego. *W gronie sprzymierzeńców Rzeszy miała znaleźć się również Polska* [sic!]. Führer uznał, że odgraniczająca Niemcy od ZSRR Polska, dysponująca niemałym potencjałem wojskowym, właściwie mogłaby stanąć u boku Rzeszy”. Tamże, s. 68-69; tenże, *Stosunki polsko-niemieckie 1938-1939*, Poznań 1998; tenże, *Niemiecka polityka zagraniczna 1933-1939*, Poznań 2005.

przemianowano w Towarzystwo Niemiecko-Polskie – *Deutsch-Polnische Gesellschaft*). Jego zadaniem była budowa mostu porozumienia między obu narodami wspomaganego pracą badawczą i wymianą doświadczeń. Oficjalne uroczystości zakończył koncert (nadawany przez radio niemieckie), w którym wystąpił m.in. Jan Kiepura (mimo żydowskiego pochodzenia!), z którym przyjacielsko rozmawiał Hermann Göring, a w loży honorowej zasiadał sam kanclerz Adolf Hitler; zaś prasa polska odnotowała ten fakt zamieszczając zdjęcie ministra oświecenia publicznego i propagandy Josepha Goebbelsa, który witał w imieniu Führera słynnego polskiego tenora. W rewanżu strona polska 4 lutego 1938 r. powołała do życia Towarzystwo Polsko-Niemieckie, którego prezesem został senator RP Wojciech Gołuchowski. W ramach wymiany politycznej – oprócz wspomnianej już wizyty Goebbelsa w Warszawie w czerwcu 1934 r. – dwukrotnie na odczytach w Warszawie był minister Rzeszy dr Hans Frank (w styczniu 1936 i grudniu 1938 r.). W latach 1937-1938 obradowała Polsko-Niemiecka Komisja Podręcznikowa (przewodniczyli jej prof. Jan Dąbrowski z UJ i prof. Hermann Aubin z Uniwersytetu we Wrocławiu – wówczas Breslau), która 28 czerwca 1938 r. zaleciła w pierwszej kolejności „usunięcie z podręczników szkolnych określeń i zwrotów mających obraźliwy charakter i mogących godzić w poczucie dumy narodowej Polaków i Niemców”. Strona polska zobowiązała się do zaniechania oficjalnego śpiewu w szkołach *Roty*, a także sienkiewiczowską powieść *Krzyżacy* przesunięto z lektur obowiązkowych do... zalecanych; zaś Niemcy przetłumaczyli reymontowskich *Chłopów* i umieścili książkę na liście lektur zalecanych, a w 1938 r. wydali Marii Dąbrowskiej w języku niemieckim powieść *Noce i Dnie* (*Nächte und Tage*). Już w 1934 r. we Wrocławiu wydano książkę Heinricha Koitza pt. *Männer um Pilsudski. Profile der polnischen Politik*; w latach 1935-1936 – pod patronatem Hermanna Göringa – ukazało się czterotomowe wydanie przemówień i pism Józefa Piłsudskiego pt. *Josef Pilsudski – Erinnerungen und Dokumente*; zaś wydanie jubileuszowe *Mein Kampf* Adolfa Hitlera z 1939 r. było w sprzedaży w Polsce niemal aż do wybuchu wojny i kosztowało 52,80 zł, a trwały także negocjacje dotyczące tłumaczenia „hitlerowskiej biblii” na język polski (była już gotowa do druku w kwietniu 1939 r., ale skład rozmontowano). Jeszcze w 1939 r. – gdy były już napięte stosunki polsko-niemieckie – ukazał się w Niemczech wybór przemówień, deklaracji i wywiadów Józefa Becka z lat 1932-1939. Obchodzone były w latach 1934-1938 dni kultury niemieckiej w Polsce oraz dni kultury polskiej w Niemczech (teatr, muzyka, film, sztuki piękne)²¹.

Dopiero ochłodzenie stosunków polsko-niemieckich jesienią 1938 r. wpłynęło na zmianę wytycznych postępowania wobec mniejszości niemieckiej w Polsce oraz Polaków w Niemczech. Wówczas na wniosek Berlina, minister Józef Beck wyraził zgodę na powołanie polsko-niemieckiej Komisji Mniejszościowej, której zadaniem było rozstrzygnięcie

²¹ Zob. B. Drewniak, *Polen und Deutschland 1919-1939. Wege und Irrwege kultureller Zusammenarbeit*, Düsseldorf 1999; tenże, *Polsko-niemieckie zbliżenia w kręgu kultury 1919-1939. Studia – szkice – sylwetki*, Gdańsk 2005; tenże, *Muzyka z polityką w tle. Polska – Niemcy 1918-1945. Studia – szkice – materiały*, Gdańsk 2017.

nabrzmiałych problemów mniejszościowych po obu stronach granicy. Obradowała ona w Berlinie od 27 lutego do 4 marca 1939 r., nie rozwiązując żadnego z wysuniętych przez obydwie strony problemów. Od wiosny 1939 r. po obu stronach granicy ludność oczekiwała wybuchu wojny²².

Pierwsze pojednanie polsko-niemieckie w latach 1934-1939 zakończyło się niepowodzeniem²³. Niemcy najechały Polskę, a prowadzona w latach 1939-1945 eksterminacja narodu polskiego wykopała przepaść między Polakami a Niemcami²⁴. W stosunkach Polacy-Niemcy powróciły – niczym upiory z lamusa historii – uprzedzenia, mity i stereotypy kulturowe (po stronie polskiej np. „Póki świat, światem – Nie będzie Niemiec Polakowi bratem!” („Polen und Deutsche werden nie Brüder werden”), a po niemieckiej: „Von den Italienern trennen uns die Alpen, von den Franzosen die Flüsse, von den Engländern das Meer, von den Polen nur der Haß” – czyli „Od Włochów dzielą nas Alpy, od Francuzów – rzeki, od Anglików – morze, od Polaków – tylko nienawiść”!)²⁵. Na to nałożyła się antyniemiecka polityka Polski Ludowej oraz nieuznawanie przez RFN zachodnich granic Polski, a także popieranie przez rząd w Bonn organizacji przesiedleńczych, które atakowały Polskę jako „okupanta ziem niemieckich”²⁶.

*

Upadek komunizmu w Polsce w 1989 r. położył kres trwającemu kilka dziesiątków lat procesowi zatruwania wspólnego tysiącletniego sąsiedztwa. Polacy i Niemcy stanęli po raz pierwszy od dziesięcioleci przed szansą przecięcia wzajemnych urazów. Niemiecki,

²² S. Żerko, *Nieznany dokument o wizycie Ribbentropa w Warszawie w styczniu 1939 r.*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, t. 5, 2005, nr 3, s. 165-175; tenże, *Polska polityka zagraniczna w styczniu-sierpniu 1939 r.*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, t. 5, 2005, nr 5, s. 19-42.

²³ P. Raina, *Stosunki polsko-niemieckie 1937-1939. Prawdziwy charakter polityki zagranicznej Józefa Becka. Geneza wybuchu II wojny światowej*, Londyn 1975 (wyd. II, Warszawa 1999).

²⁴ D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Polsce w polityce Republiki Weimarskiej, Trzeciej Rzeszy i RFN (1919-1991)*, „Europa”, 1994, nr 1 (6), s. 57-74.

²⁵ Z. Kłodnicki, *Relacje międzygrupowe – Niemcy i Polacy w przysłowiach i zwrotach przysłowiowych*, [w:] *Mniejszość niemiecka w Polsce i Polacy w Niemczech*. Red. Zbigniew Kurcz, Władysław Misiak, Wrocław 1994, s. 101-118; D. Matelski, *Negatywny obraz Niemiec i Niemców w Wielkopolsce w XIX i XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe – seria nowa”, t. VI (1997), 1998, z. 2 (11), s. 243-260; tenże, *Großpolener bezüglich Deutschlands und der Deutschen im 19. und 20. Jahrhundert*, [in:] *Slawen, Deutsche und Dänen in zwei historischen Grenzregionen (Schleswig-Holstein und Großpolen)*. Herausgegeben von Jerzy Strzelczyk, Poznań 2001, s. 177-213.

²⁶ C. Eichenberger, *Die Deutschen in Polen. Von der verleugneten Minderheit zur anerkannten Volksgruppe*, Augsburg 1994; D. Matelski, *Polityka narodowościowa PRL wobec mniejszości niemieckiej (1944-1989)*..., s. 485-495; tenże, *Niemcy w Polsce w XX wieku*..., s. 222-271; P. Madajczyk, *Niemcy polscy 1944-1989*, Warszawa 2001.

narodowy i konstytucyjny nakaz zjednoczenia (*Vereinigungsgebot*) mógł zostać zrealizowany tylko w wyniku rozbicia systemu państw satelickich w Europie Środkowo-Wschodniej, co rozpoczęło się i dokonało w Polsce. Z kolei zaś uwolnienie Polski od radzieckiego okrażenia oraz suwerenne ułożenie swoich spraw wewnętrznych było możliwe tylko w wyniku zjednoczenia Niemiec.

Polacy i Niemcy stanęli po raz pierwszy od dziesięcioleci przed szansą przecięcia wzajemnych urazów. Istniejąca w społeczeństwie polskim głęboka potrzeba normalności, oznaczała w wymiarze międzynarodowym normalizację sąsiedzkich stosunków z Niemcami, u których podstaw musiało leżeć m.in. pojednanie poprzez prawdę historyczną. Pół wieku po tragicznych wydarzeniach II wojny światowej oraz lat następnych, stać nas na krytyczny rozbiór własnej przeszłości, którego dokonać może jedynie społeczeństwo suwerenne duchowo, a więc ponoszące – jak przypomniał 28 kwietnia 1995 r. w Bonn polski minister spraw zagranicznych Władysław Bartoszewski – „Poczucie moralnej odpowiedzialności za całą historię, w której – jak zawsze – są karty i jasne i ciemne”²⁷. Taką ciemną kartą była antyniemiecka polityka narodowościowa PRL, która akceptowana przez znaczną większość społeczeństwa, pogłębiła na długie dziesięciolecia przepaść między Polakami i Niemcami, jaką w latach 1939-1945 wykopał niemiecki faszyzm.

Rządy komunistyczne w Polsce skrzętnie ukrywały przed społeczeństwem, prawdę o wydarzeniach jakie miały miejsce wobec Niemców po 1945 r. Cenzura nie dopuszczała do podręczników informacji o obozach w Łambinowicach²⁸, Potulicach²⁹, Sikawie koło Łodzi³⁰ itd., informując jedynie o „osadnictwie na ziemiach zachodnich” i „sprawiedliwości dziejowej”. Z kolei niemiecka dokumentacja wypędzeń i wysiedleń mówiła, iż Polacy skorzystali z rosyjskiego zwycięstwa, aby poniżyć i wykorzystać zwyciężonych. Nie przyjmowano do wiadomości faktu o dominującej w 1945 r. roli radzieckiej okupacji na przyznanych Polsce w Poczdamie terenach oraz o tym, że powojenna Polska była w strefie wpływów ZSRR.

Ofiarom wypędzeń i wysiedleń należy się zadośćuczynienie, pochylenie się nad ich cierpieniem i krzywdą, zaduma nad ich grobami, a przede wszystkim przekazywanie

²⁷ „Gazeta Wyborcza”, nr 101 (1789) z 29 kwietnia – 1 maja 1995, s. 5; „Polityka”, nr 19 (1984) z 13 maja 1995, s. 2; D. Matelski, *Niemcy w Polsce w XX wieku...*, s. 270.

²⁸ H. Esser, *„Die Hölle von Lamsdorf. Dokumentation über ein polnisches Vernichtungslager”*, Dülmen 1969; E. Nowak, *Cień Łambinowic*, Opole 1991 (wyd. niem. *Schatten von Łambinowice*, Opole 1994); tenże, *Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)*, [w:] *Obozy w Lamsdorf/Łambinowicach (1870–1946)*. Red. Edmund Nowak, Opole 2006, s. 261-298.

²⁹ *Wspólna czy podzielona pamięć? Obóz Potulitz – Lebrechtsdorf – Potulice w latach II wojny światowej i jego powojenne losy 1941–1945 – 1945–1949*. Red. Gustav Bekker, Witold Stankowski, Bydgoszcz 2007.

³⁰ S. Abramowicz, *Obóz pracy Sikawa w roku 1945 i w latach późniejszych*; [w:] *Rok 1945 w Łodzi. Studia i szkice*. Red. Joanna Żelazko, Łódź 2008, s. 149-169; J. Wróbel, *Obóz jeńców niemieckich [na Sikawie] w Łodzi*, „Kronika Miasta Łodzi”, 2012, nr 3, s. 123-129.

następnym pokoleniom pełnej prawdy o wydarzeniach, których padli ofiarą. Nie można przy tym zapominać o tragedii Polaków i krzywdach doznanych od Niemców w okresie II wojny światowej, którzy nazywają go latami pogardy i poniżenia. Tym zadośćuczynieniem może być szacunek wobec dóbr kultury, cmentarzy i pamiątek przeszłości. Mogło to nastąpić dopiero w wolnej i demokratycznej Trzeciej Rzeczypospolitej³¹.

Jako swoiste podsumowanie omówionego wycinka dziejów w tysiącletnim polsko-niemieckim sąsiedztwie, potraktujmy toast pierwszego niekomunistycznego premiera Polski po II wojnie światowej – Tadeusza Mazowieckiego wzniesiony na cześć Helmuta Kohla w Warszawie 9 listopada 1989 r., w którym powiedział: „Historia stosunków polsko-niemieckich legitymuje się tysiącletnią metryką. Były w niej konflikty i starcia zbrojne, które dla nas oznaczały walkę o samo istnienie, o byt narodowy. Ale były w niej także długie okresy pokojowego współżycia, sąsiedzkiej współpracy, wspólnego tworzenia cywilizowanego dorobku naszego kontynentu. Jeśli mówi się o tym zbyt mało, to dlatego, że na tę lepszą część polsko-niemieckiej przeszłości, którą tu przywołałem, rzuciły długi cień dzieje najnowsze. Od tragedii upadku państwa polskiego i jego rozbiorów w XVIII w. poczynając, a na tragedii II wojny światowej kończąc. Gwałt i przemoc, rozpętane przez hitlerowską III Rzeszę, osiągnęły wówczas swe apogeum. Polska stała się pierwszą ofiarą zbrojnej agresji ze strony Niemiec, czego pięćdziesiątą rocznicę obchodziliśmy w tym roku, uległa ponownemu rozbiorowi, poniosła olbrzymie straty materialne i ludzkie. A intensywności ludzkich cierpień nie da się ująć w żadne statystyki. Klęska i cierpienie stały się też w końcu udziałem narodu niemieckiego. Nie da się tego wszystkiego wymazać z historycznej pamięci, niech w niej pozostanie potomnym ku przestrodze. Zarazem jest naszą intencją i zadaniem – sądzę, że wspólnym – by ten cień ostatecznie i nieodwołalnie przekroczyć”³².

³¹ Zob. szerzej: *Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku*. Red. Bogumiła Berdychowska, Warszawa 1998.

³² J. Barcz, *Polska – Niemcy. Na drodze ku porozumieniu i pojednaniu. Zbiór dokumentów związanych z wizytą Kanclerza Federalnego RFN Helmuta Kohla w Polsce w dniach 9-14 listopada 1989 r.*, Poznań 1990, dok. 1, s. 11-12. Po latach Tadeusz Mazowiecki wspominał, że „Wtedy w 1989 roku, najtrudniejsze były dwie kwestie. Po stronie niemieckiej, mówię tutaj o moim partnerze, kanclerzu Kohlu, doprowadzenie do tego, aby ostatecznie uregulować sprawę granicy zachodniej Polski. Nie znaczy to, że kanclerz tego nie chciał, ale miał opory, ażeby to zrobić, zanim odbędą się wybory. Ja natomiast uważałem, że trzeba to zrobić w momencie zjednoczenia Niemiec, ponieważ w Niemczech było zawsze zastrzeżenie, że ostateczne to uregulowanie nastąpi dopiero w traktacie pokojowym. Było jasne, że traktatu pokojowego już nigdy nie będzie. Powstawało ogólnoniemieckie, złożone z obu części Niemiec, nowe państwo. Chodziło o to, żeby niedomówień nie zostawiać na przyszłość. I tak się stało, został przyjęty traktat graniczny. Po stronie polskiej natomiast były pewne opory w opinii publicznej i w niektórych kręgach politycznych. Chodziło zwłaszcza o uznanie równych praw obywatelskich i w ogóle praw mniejszości narodowej niemieckiej na Śląsku. W poprzednim systemie właściwie negowano istnienie jakichkolwiek mniejszości, a w szczególności mniejszości niemieckiej. Otóż danie

Ułożenie dobrosąsiedzkich stosunków polsko-niemieckich po 1989 r. umożliwiło – dzięki wsparciu Republiki Federalnej Niemiec – na wejście Polski do NATO i Unii Europejskiej.

Również Polacy w Niemczech (jako wychodźstwo a nie mniejszość narodowa, gdyż tereny autochtoniczne niemieckich Polaków weszły w 1945 r. w skład Polski) mogą swobodnie korzystać z demokratycznych przepisów państwa niemieckiego (choć przez 25 lat nie potrafili powołać organizacji naczelnej i nie są finansowani z budżetu państwa)³³.

Ziścił się wariant optymistyczny – jaki nakreśliłem w 1999 r. w książce *Niemcy w Polsce w XX wieku* (s. 342-343) – według którego mniejszość niemiecka stała się w ostatnich dwudziestu pięciu latach elementem spajającym stosunki polsko-niemieckie (pomostem), a poprzez zachowanie lojalności wobec państwa osiedlenia (Polski) oraz więzów kulturowych z ojczyzną (zjednoczonymi w 1990 r. Niemcami) – zachowała swoją tożsamość narodową³⁴.

Ostatnie dwadzieścia pięć lat drugiego pojednania polsko-niemieckiego na przełomie XX i XXI wieku pozwoliły na rozpoczęcie i twórczą kontynuację rzeczywistego pojednania między obydwojema narodami skazanymi przez historię na wieczne sąsiedztwo.

praw mniejszości niemieckiej, także do pielęgnowania własnej kultury, , budziło w niektórych kręgach opory i istniała pewna obawa, aby tego nie wykorzystano politycznie” . „Głos Wielkopolski”, nr 128 (17 703) z 4 czerwca 2002, s. 9.

³³ Zob. F. Heckmann, *Ethnische Minderheit, Volk und Nation*. Stuttgart 1993; *Polen und Deutschland. Von Nachbarschaft zu Partnerschaft*. Hrsg. von Tomasz Kaczmarek, Maria Edin-Kroll, Poznań 2006; K. Rak, *Sytuacja polskiej mniejszości narodowej w Niemczech*. Warszawa 2010.

³⁴ D. Matelski, *Wkład mniejszości niemieckiej w Polsce w stosunki polsko-niemieckie (1991-2011)*, [w:] *Cywilizacja i polityka*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Wydział Nauk Społecznych. Instytut Politologii”, 2013, nr 11, red. Andrzej Chodubski, Toruń 2013 (druk 2014), s. 113-133; tenże, *Mniejszość niemiecka w Polsce 1945-2015*, [w:] *Niemcy*. Red. Lech M. Nijakowski, Warszawa 2016, s. 49-75.

Literatura

1. Abramowicz Sławomir, *Obóz pracy Sikawa w roku 1945 i w latach późniejszych*; [w:] *Rok 1945 w Łodzi. Studia i szkice*, red. Joanna Żelazko, Łódź 2008, s. 149-169.
2. Barcz Jan, *Polska – Niemcy. Na drodze ku porozumieniu i pojednaniu. Zbiór dokumentów związanych z wizytą Kanclerza Federalnego RFN Helmuta Kohla w Polsce w dniach 9-14 listopada 1989 r.*, Poznań 1990.
3. Błahut Karol, *Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze w latach 1919-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
4. Drewniak Bogusław, *Polen und Deutschland 1919-1939. Wege und Irrwege kultureller Zusammenarbeit*, Düsseldorf 1999.
5. Drewniak Bogusław, *Polsko-niemieckie zbliżenia w kręgu kultury 1919-1939. Studia – szkice – sylwetki*, Gdańsk 2005.
6. Drewniak Bogusław, *Muzyka z polityką w tle. Polska – Niemcy 1918-1945. Studia – szkice – materiały*, Gdańsk 2017.
7. Eichenberger Carsten, *Die Deutschen in Polen. Von der verleugneten Minderheit zur anerkannten Volksgruppe*, Augsburg 1994.
8. Esser Heinz, *Die Hölle von Lamsdorf. Dokumentation über ein polnisches Vernichtungslager*, Dülmen 1969
9. Heckmann Friedrich, *Ethnische Minderheit, Volk und Nation*, Stuttgart 1993.
10. Kłodnicki Zygmunt, *Relacje międzygrupowe – Niemcy i Polacy w przysłowiach i zwrotach przysłowiowych*, [w:] *Mniejszość niemiecka w Polsce i Polacy w Niemczech*, red. Zbigniew Kurcz, Władysław Misiak, Wrocław 1994, s. 101-118.
11. Krasuski Jerzy, *Stosunki polsko-niemieckie 1919-1925*, Poznań 1962.
12. Krasuski Jerzy, *Rola Ligi Narodów w kształtowaniu stosunków polsko-niemieckich 1919-1939*, [w:] *Problem polsko-niemiecki w traktacie wersalskim*, red. Janusz Pajewski, przy współudziale Jerzego Krasuskiego, Gerarda Labudy, Kazimierza Piwarskiego, Poznań 1963, s. 553-630.
13. Krasuski Jerzy, *Stosunki polsko-niemieckie 1926-1932*, Poznań 1964.
14. Krasuski Jerzy, *Stosunki polsko-niemieckie 1871-1939*, Warszawa 1967.
15. Krasuski Jerzy, *Stosunki polsko-niemieckie 1919-1932*, Poznań 1975.
16. Krasuski Jerzy, *Stosunki polsko-niemieckie 1918-1939*, [w:] *Przyjaźnie i antagonizmy*, red. Janusz Żarnowski, Wrocław 1977, s. 177-216.
17. Krasuski Jerzy, *Polska i Niemcy. Dzieje wzajemnych stosunków politycznych (do 1932 roku)*, Warszawa 1989.
18. Krasuski Jerzy, *Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919-1945*, Poznań 2000.
19. Krasuski Jerzy, *Polska-Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Poznań 2003.
20. Kurcz Zbigniew, *Mniejszość niemiecka w Polsce*, Wrocław 1995.

21. Lapter Karol, *Pakt Piłsudski-Hitler. Polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 roku*, Warszawa 1962.
22. Madajczyk Piotr, *Niemcy polscy 1944-1989*, Warszawa 2001.
23. Matelski Dariusz, Mniejszość niemiecka w Polsce w polityce Republiki Weimarskiej, Trzeciej Rzeszy i RFN (1919-1991), „Europa”, 1994, nr 1 (6), s. 57-74.
24. Matelski Dariusz, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919-1939*, Poznań 1997.
25. Matelski Dariusz, *Polityka narodowościowa PRL wobec mniejszości niemieckiej (1944-1989)*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXXVIII, 1997, z. 3-4, s. 485-495.
26. Matelski Dariusz, *Negatywny obraz Niemiec i Niemców w Wielkopolsce w XIX i XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe – seria nowa”, t. VI (1997), 1998, z. 2 (11), s. 243-260.
27. Matelski Dariusz, *Skargi mniejszości niemieckiej w Polsce do Ligi Narodów (1920-1934)*, „Studia Historyczne”, r. XLI, 1998, z. 1 (160), s. 49-57.
28. Matelski Dariusz, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa Poznań 1999.
29. Matelski Dariusz, *Großpolener bezüglich Deutschlands und der Deutschen im 19. und 20. Jahrhundert*, [in:] *Slawen, Deutsche und Dänen in zwei historischen Grenzregionen (Schleswig-Holstein und Großpolen)*. Herausgegeben von Jerzy Strzelczyk, Poznań 2001, s. 177-213.
30. Matelski Dariusz, *Legal Protection of the German Minority in the Second and Third Polish Republics*, „Studia Historica Slavo-Germanica”, t. XXIV (2001-2002), Poznań 2003, s. 193-205.
31. Matelski Dariusz, *Ochrona prawna mniejszości narodowych i etnicznych w Trzeciej Rzeczypospolitej*, [w:] *Mniejszości regionu pogranicza polsko-niemieckiego. Separacja – adaptacja – integracja – asymilacja*, red. Beata A. Orłowska, Krzysztof Wasilewski, Gorzów Wielkopolski 2012 (druk 2013), s. 59-75.
32. Matelski Dariusz, *Ochrona dziedzictwa kulturowego mniejszości narodowych w Polsce na mocy ustawy o mniejszościach narodowych z 2005 r.*, [w:] *Między łękiem a nadzieją. Dziesięć lat funkcjonowania ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (2005-2015)*, red. Anita Adamczyk, Andrzej Sakson, Cezary Trosiak, Poznań 2015, s. 53-70.
33. Matelski Dariusz, *Osadnictwo i wpływy niemieckie na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XVIII wieku*, [w:] *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności*, t. XII, redakcja: Jan Machnik i Irena Stawowy-Kawka, Kraków 2004, s. 35-56.
34. Matelski Dariusz, *Osadnictwo niemieckie na ziemiach polskich pod zaborami (1815-1918)*, „Przegląd Humanistyczny”, r. XLVIII, 2004, nr 3, s. 53-76.
35. Matelski Dariusz, *Poljaki w Germanii pośle I mirowoj wojny*, [w:] *Malcinstweni i etnoreligiozni problemi w Jugoiztočna i Centralna Jewropa mieždu dwiema swietowni wojni*, red. Agop Garabedian. Byłgarska akademija na naukime – Instytut po bałkanistyka, Sofia 2005, s. 45-74, mapa, tabele.
36. Matelski Dariusz, *Polacy w Niemczech między wojnami (1919-1939)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, r. III, nr 2 (2004), Łódź 2006, s. 63-94.
37. Matelski Dariusz, *Dyplomacja polska wobec skarg mniejszości niemieckiej do Ligi Narodów na rządu Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Z najnowszych dziejów Polski. Szkice historyczno-*

- politologiczne*, red. Paweł A. Leszczyński, Marek Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2008, s. 69-95.
38. Matelski Dariusz, *Dylematy polityki zagranicznej Józefa Becka w latach 1932-1939*, [w:] *Problemy bezpieczeństwa Polski w XXI wieku*, red. Wiesław Hładkiewicz, Marek Szczerbiński, Zielona Góra – Gorzów Wlkp. 2009, s. 243-281.
39. Matelski Dariusz, *Wkład mniejszości niemieckiej w Polsce w stosunki polsko-niemieckie (1991-2011)*, [w:] *Cywilizacja i polityka*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego. Wydział Nauk Społecznych. Instytut Politologii”, 2013, nr 11, red. Andrzej Chodubski, Toruń 2013 (druk 2014), s. 113-133.
40. Matelski Dariusz, *Mniejszość niemiecka w Polsce 1945-2015*, [w:] *Niemcy*, red. Lech M. Nijakowski, Warszawa 2016, s. 49-75.
41. Matelski Dariusz, *Polityka Drugiej Rzeczypospolitej wobec mniejszości narodowych, optantów, emigrantów, reemigrantów i cudzoziemców*, [w:] *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, red. Anita Adamczyk, Andrzej Sakson, Cezary Trościak, Poznań 2016, s. 189-204.
42. Matelski Dariusz, *Relacje polsko-niemieckie na ziemiach polskich do zakończenia II wojny światowej*, [w:] *Niemcy*, red. Lech M. Nijakowski, Warszawa 2016, s.13-48.
43. Matelski Dariusz, Sakson Andrzej, *Dziesięciolecie polityki narodowościowej Trzeciej Rzeczypospolitej wobec mniejszości niemieckiej*, „Przegląd Humanistyczny”, 2000, nr 5, s. 71-80.
44. *Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku*, red. Bogumiła Berdychowska, Warszawa 1998.
45. Mroczko Marian, *Związek Obrony Kresów Zachodnich wobec działalności mniejszości niemieckiej w Polsce (1921-1934)*, „Przegląd Zachodni”, 1973, nr 3, s. 84-111.
46. Mroczko Marian, *Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921-1934. Powstanie i działalność*, Gdańsk 1977.
47. *Niemcy*, red. Lech M. Nijakowski, Warszawa 2016.
48. Nowak Edmund, *Cień Łambinowic*, Opole 1991 (wyd. niem. Schatten von Łambinowice, Opole 1994).
49. Nowak Edmund, *Obóz Pracy w Łambinowicach (1945–1946)*, [w:] *Obozy w Lamsdorf/Łambinowicach (1870-1946)*, red. Edmund Nowak, Opole 2006, s. 261-298.
50. Petzina Dietmar, *Die deutsche Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit*, Wiesbaden 1977.
51. *Polen und Deutschland. Von Nachbarschaft zu Partnerschaft*. Hrsg. von Tomasz Kaczmarek, Maria Edin-Kroll, Poznań 2006.
52. Raina Peter, *Stosunki polsko-niemieckie 1937-1939. Prawdziwy charakter polityki zagranicznej Józefa Becka. Geneza wybuchu II wojny światowej*, Londyn 1975 (wyd. II, Warszawa 1999).
53. Rak Krzysztof, *Sytuacja polskiej mniejszości narodowej w Niemczech*, Warszawa 2010.
54. Rühle Gerd, *Das Dritte Reich. Das zweite Jahr 1934*, Berlin 1935.
55. Schröter Verena, *Die deutsche Industrie auf dem Weltmarkt 1929 bis 1933. Außenwirtschaftliche Strategie unter dem Druck der Weltwirtschaftskrise*, Frankfurt am Main-New York-Nancy 1984.

56. Siekanowicz Piotr, *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934-1939*, Warszawa 1991.
57. Smogorzewski Kazimierz, *Czy dziejowy zwrot w stosunkach polsko-niemieckich*, Poznań 1934.
58. Stażewski Marek, *Opcja ludności niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach dwudziestych*, „Przegląd Zachodni”, 1994, nr 1 (270), s. 31-55.
59. Stażewski Marek, *Problem pozostania urzędników niemieckich w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach 1919-1920*, „Studia Historica Slavo-Germanica”, 1996, t. XXI, s. 59-79.
60. Stażewski Marek, *Exodus. Migracja ludności niemieckiej z Pomorza do Rzeszy po I wojnie światowej*, Gdańsk 1998.
61. Stażewski Marek, *Przymusowy wyjazd z Polski optantów niemieckich w 1925 roku*, „Studia Historica Gedanensia”, t. 5, 2014, s. 95-112.
62. Sworakowski Witold, *Międzynarodowe zobowiązania mniejszościowe Polski. Komentarz do art. 12 Małego Traktatu Wersalskiego*, z przedmową Juliana Makowskiego, Warszawa 1935.
63. Śleszyński Wojciech, *Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej 1934-1939*, Białystok 2003.
64. Teichert Eckart, *Autarkie und Großraumwirtschaft in Deutschland 1930-1939. Außenwirtschaftliche Konzeption zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg*, München 1984.
65. Wojciechowski Marian, *Polsko-niemiecka deklaracja o nieagresji z 26 stycznia 1934 r.*, Katowice 1963.
66. Wojciechowski Marian, *Stosunki polsko-niemieckie 1933-1938*, Poznań 1980.
67. Wolff-Powęska Anna, *Przewyciężyć przeszłość. 50 lat od zakończenia II wojny światowej*, „Przegląd zachodni”, 1996, nr 1 (278), s. 3-15.
68. Wróbel Janusz, *Obóz jeńców niemieckich [na Sikawie] w Łodzi*, „Kronika Miasta Łodzi”, 2012, nr 3, s. 123-129
69. *Wspólna czy podzielona pamięć? Obóz Potulitz – Lebrechtsdorf – Potulice w latach II wojny światowej i jego powojenne losy 1941-1945 – 1945-1949*, red. Gustav Bekker, Witold Stankowski, Bydgoszcz 2007.
70. Żerko Stanisław, *Stosunki polsko-niemieckie 1938-1939*, Poznań 1998.
71. Żerko Stanisław, *Niemiecka polityka zagraniczna 1933-1939*, Poznań 2005.
72. Żerko Stanisław, *Nieznany dokument o wizycie Ribbentropa w Warszawie w styczniu 1939 r.*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, t. 5, 2005, nr 3, s. 165-175.
73. Żerko Stanisław, *Polska polityka zagraniczna w styczniu-sierpniu 1939 r.*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, t. 5, 2005, nr 5, s. 19-42.
74. Żerko Stanisław, *Orzeł z szakala*, „Polityka”, nr 4 (2689) z 23 stycznia 2009 r., s. 68-69.